

Typology and modeling of Quranic economy and its educational implications for economic education

Mahdie Keshani (Corresponding Author)

Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Email: m.keshani@cfu.ac.ir

Abazar Kafi Mousavi

Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Email: a.kafi@cfu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Mahdie Keshani, Abazar Kafi Mousavi. [Typology and modeling of Quranic economy and its educational implications for economic education (Persian)]. [EGHTESAD-E ISLAMI \(A Quarterly Journal on Islamic Economics\)](#). 2024; 24 (93): 49-76

 [10.22034/iec.2024.2025712.2735](https://doi.org/10.22034/iec.2024.2025712.2735)

Received: 30 March 2022 , Accepted: 12 July 2024

Abstract

Looking at economic education from a young age is an approach that has recently been approved and welcomed in educational circles. In this regard, the aim of the current research is to know the types of Quranic economy in order to extract their descriptive model and to obtain the relevant educational implications for economic education. To achieve this purpose and due to the multifacetedness of this article, the research method is a combination of descriptive phenomenological stages in the stage of referring to the verses of the Qur'an, analysis and coding of data according to the foundation's data strategy with MAXQDA software in three parts: open coding, central coding and selective coding. And the inference method is from the basics in the section of educational implications. In other words, in the first stage, the researchers had a complete reading of all the verses of the Qur'an and then coded, categorized and typified the extracted data and used the extracted final model to infer educational implications. The results of the research indicate that there are 106 open codes related to the economy in the verses of the Qur'an, which are categorized in the form of three selective codes: the principles of private economy, the principles of government economy, and economic description. The above three categories are divided into six core codes in the next step. Finally, the coded data in the form of tables and pictures have been analyzed and educational inferences have been made.

Keywords

Typology, Modeling, Quranic economy, Educational Implications, Economic education.

پروفیسر شہناز گل خان
پرنسپل جامعہ اسلامیہ اسلامیہ

گونه‌شناسی و مدل‌یابی اقتصاد قرآنی و دلالت‌های تربیتی آن برای تربیت اقتصادی

مهديه كشانی (نویسنده مسئول)

گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

Email: m.keshani@cfu.ac.ir

اباذر کافی موسوی

گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

Email: a.kafi@cfu.ac.ir

Citation Mahdie Keshani, Abazar Kafi Mousavi. [Typology and modeling of Quranic economy and its educational implications for economic education (Persian)]. *EGHTESAD-E ISLAMAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics)*. 2024; 24 (93): 49-76

10.22034/iec.2024.2025712.2735

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۲

چکیده

نگاه به تربیت اقتصادی از سنین پایین، رویکردی است که به‌تازگی در محافل تربیتی، مورد تأیید و استقبال قرار گرفته است. در همین راستا، هدف پژوهش حاضر شناخت گونه‌های اقتصاد قرآنی جهت استخراج مدل توصیفی آن‌ها و دریافت دلالت‌های مرتبط تربیتی برای تربیت اقتصادی می‌باشد. برای دستیابی به این منظور و به دلیل چندوجهی بودن مقاله حاضر، روش پژوهش ترکیبی از مراحل پدیدارشناسی توصیفی در مرحله رجوع به آیات قرآن، تحلیل و کدگذاری داده‌ها به شیوه استراتژی داده‌بنیاد با نرم‌افزار MAXQDA در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی و روش استنتاج از مبانی در بخش دلالت‌های تربیتی است. به عبارتی محققان در مرحله اول خوانشی کامل از کلیه آیات قرآن داشته و سپس داده‌های مستخرج را کدگذاری، دسته‌بندی و گونه‌شناسی کرده‌اند و مدل نهایی استخراج‌شده را جهت استنباط دلالت‌های تربیتی مورد استناد قرار داده‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ۱۰۶ کد باز در رابطه با اقتصاد در آیات قرآن وجود دارد که در قالب سه کد انتخابی اصول اقتصاد خصوصی، اصول اقتصاد حکومتی و توصیف‌شناسی اقتصادی، دسته‌بندی شده‌اند. سه دسته فوق در مرحله بعد به شش کد محوری تقسیم شده‌اند. در نهایت، داده‌های کدگذاری‌شده در قالب جداول و تصاویر، تحلیل و استنتاج تربیتی شده‌اند.

واژگان کلیدی

گونه‌شناسی، مدل‌یابی، اقتصاد قرآنی، دلالت‌های تربیتی، تربیت اقتصادی.

مقدمه

اقتصاد از قصد به معنای میانه‌روی آمده است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴) و در اصطلاح، دانشی است که به بررسی فعالیت‌های فردی و اجتماعی مربوط به تولید، مبادله و مصرف کالا و خدمات می‌پردازد (جی لیارد، ۱۳۹۲، ص ۹). امور اقتصادی بخش مهمی از زندگی انسان را به خود اختصاص داده‌اند. جهت‌دهی و سامان‌بخشی اقتصاد از این قضیه مستثنا نیست؛ بنابراین برای یافتن اصول و خطوط کلی در مسائل اقتصادی نیز باید به آنچه خالق انسان و زندگی نازل کرده است، مراجعه کرد؛ حیات طیبه‌ای را که او معرفی کرده، شناخت و مسیرهای منتهی به آن را از طریق وحی کشف نمود و با تفقه و تعقل و راهکارهای لازم آن را به کار بست؛ از همین رو از دیدگاه قرآن کریم، فعالیت‌های اقتصادی و مبادرت به بهره‌گیری از مواهب طبیعی برای تأمین معاش می‌تواند یک عمل عبادی و مظه‌ری از عبودیت خداوند متعال باشد. از دید قرآن کریم، اقتصاد فقط رفتار انسانی در تولید، توزیع و مصرف نیست، بلکه هر رفتاری از جمله رفتار اقتصادی و فعالیت‌های اقتصادی به عنوان عملی است که در چارچوب ارزش‌های الهی باید توسعه و معنا یابد. در نتیجه می‌توان گفت علم اقتصاد بدون عمل انسانی معنا نمی‌یابد؛ همان‌طور که خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «این فعل باید عالمانه و عاقلانه در چارچوب نظام ارزشی خلافت الهی انسان در راستای آبادانی زمین باشد، در غیر این صورت موجب فساد در زمین و عبور از مسئولیت الهی انسان می‌شود». با توجه به مطالب گفته شده می‌توان به این نتیجه رسید که اقتصاد اسلامی از دید قرآن کریم، مجموعه قواعد کلی در زمینه روش تنظیم حیات اقتصادی و حل مشکلات اقتصادی است که در راستای تأمین عدالت اجتماعی برای رسیدن به سعادت بشر مورد توجه قرار می‌گیرد (علوی و یمقانی، ۱۴۰۰). از همین جهت در مقاله حاضر نگاه به اقتصاد قرآنی با رویکرد تربیت‌محور مورد توجه قرار گرفته است؛ چراکه دستورات قرآنی در ابواب مختلف، مسیری

است جهت تعالی و تربیت انسانی در راستای حیات توحیدی. گونه‌شناسی (سنخ‌شناسی) به عنوان روشی که در نظریه‌پردازی‌ها و تحقیق‌های برخی اندیشمندان مطرح علوم اجتماعی به کار رفته است، در کنار دیگر انواع روش‌های طبقه‌بندی، خود می‌تواند به مثابه روشی برای تبیین و تولید مفاهیم در تحقیقات نظری و حتی کاربردی استفاده شود (لطیفی، ۱۳۹۷، ص ۲۵). گونه‌شناسی عناصر طبیعی اشاره به عملکردی دارد که در ضمن آن، ابعاد و شاخه‌های عناصر طبیعی در قرآن شناسایی می‌شود. سپس هر بخش در قالب یک عبارت توصیف‌گر کلی، دسته‌بندی می‌گردد و به عبارتی، سنخ‌شناسی می‌شود. ضرورت سنخ‌شناسی در مباحث نظری از آن جهت است که می‌تواند دیدی کلی و همه‌جانبه از ابعاد موضوع نظری برای محقق فراهم آورد و در مرحله بعد، تحلیل ابعاد نظری را آسان‌تر نماید. در بُعدی دیگر، اهمیت عمده مدل‌سازی نمادین در دست‌یابی شگرف و تأثیر روانی آن نهفته است. انسان‌ها ظرفیت یادگیری پیشرفته‌ای را برای یادگیری مشاهده‌ای ایجاد کرده‌اند که به آن‌ها امکان می‌دهد دانش و مهارت‌های خود را به سرعت از طریق اطلاعات منتقل شده توسط انواع غنی از مدل‌ها گسترش دهند. در واقع تقریباً همه یادگیری‌های رفتاری، شناختی و عاطفی از تجربه مستقیم با مشاهده اقدامات افراد و پیامدهای آن، برای آن‌ها حاصل می‌شود (Bandura, 1986). بیشتر یادگیری‌ها چه از لحاظ طراحی و چه ناخواسته از مدل‌های موجود در محیط فوری فرد اتفاق می‌افتد؛ با این حال، اطلاعات گسترده‌ای در مورد ارزش‌های انسانی، سبک‌های تفکر و الگوهای رفتاری از مدل‌سازی گسترده در محیط نمادین حاصل می‌شود. بر خلاف یادگیری عملی که نیاز به تغییر اعمال هر فرد از طریق تجربیات مکرر آزمایشی و خطا دارد، در یادگیری مشاهده‌ای یک مدل واحد می‌تواند روش‌های جدید تفکر و رفتار را همزمان به افراد بی‌شماری در مناطق مختلف منتقل کند. جنبه دیگری از مدل‌سازی نمادین وجود دارد که تأثیر

روانی و اجتماعی آن را بزرگ می‌کند (آبزن و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۹۶). همین تأثیر شگرف مدل‌سازی بر عملکرد یادگیری و رفتاری انسان‌ها، ضرورت اهمیت‌دادن به موضوع مدل‌سازی در مباحث تربیتی را روشن می‌کند. در تحقیق حاضر، مدلیابی به معنای استخراج یافته‌های توصیفی از قرآن برای گونه‌های مختلف اخلاق فرادینی و کشف ابعاد توصیفی هر گونه می‌باشد؛ موضوعی که به محققان در راستای تحلیل ارزش‌گذاری داده‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها کمک می‌نماید.

تربیت اقتصادی یا آموزش اقتصادی به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم در توسعه اقتصادی، فرایندی است که افراد دانش و رفتار مطلوب اقتصادی را می‌آموزند تا مهارت لازم را برای استدلال منطقی و تصمیم‌گیری درست در عرصه‌های تولید، توزیع و مصرف کسب کنند تا ضمن تأمین منافع شخصی به حفظ منافع جامعه هم تعهد داشته باشند (قبادی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۶۱). اهمیت نقش تربیت اقتصادی از منظر آموزه‌های قرآن همانند تربیت دینی فرهنگی و تربیت اجتماعی است. تربیت اقتصادی صحیح آثار مادی و معنوی بسیاری در سبک زندگی فردی دارد که پاک‌شدن روزی، ایجاد اعتماد به نفس، سلامت روان، قبولی اعمال، آرامش و آسودگی خاطر از جمله آن است (امامی، ۱۳۹۵، ص ۳۳).

با توجه به مقدمات فوق، می‌توان در باب ضرورت‌سنجی نوشتار حاضر، به موارد زیر اشاره نمود: گونه‌شناسی اقتصاد قرآنی، باب مهمی در زمینه شناخت ابعاد و طبقه‌بندی عناصر اقتصادی است که می‌تواند دامنه نگاه دینی را در زمینه موضوعات تخصصی گسترش دهد. در گام دوم، توصیف گونه‌های استخراج‌شده از منظر قرآن می‌تواند در دست‌یابی به مدل کامل تبیین تمسک قرآن به اقتصاد اسلامی در راستای تربیت، گامی مهم محسوب شود و توجه دین به جزئیات گونه‌های اقتصادی که نگاه تربیتی انسان‌ها بدان توجه ندارد، مشخص کند. در گام سوم توجه به دلالت‌های تربیتی

منبعث از اقتصاد قرآنی و تبلیغ و توسعه آن در تربیت اقتصادی، یقیناً در بیدارکردن و تقویت گرایش‌های دینی گروه‌های برون‌دینی و درون‌دینی مؤثر است و در گام چهارم برنامه‌ریزی جهت ورود چنین نگاهی به محتوای کتب درسی آموزش و پرورش و دانشگاه می‌تواند نویدبخش تربیتی عمیق‌تر و همه‌جانبه‌تر در نظام الگوهای آموزشی باشد.

پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی جامع به تمام آیات قرآن، گونه‌های اقتصاد قرآنی را شناسایی و مدل توصیفی هر گونه را استخراج کند و با استنباط دلالت‌های تربیتی، گامی در جهت غنابخشی و همه‌جانبه‌نگری در روندهای تربیتی فراهم نماید. با این توصیف سؤالات پژوهش حاضر به شرح زیر می‌باشد:

۱. گونه‌ها و دسته‌بندی‌های اقتصادی در آیات قرآن چیست؟
۲. آیا برای هر گونه اقتصاد قرآنی، توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و مدل نهایی در هر بخش به چه شکل است؟
۳. دلالت‌های تربیتی مستخرج از تبیین اقتصاد قرآنی برای تربیت اقتصادی چیست؟

پیشینه تحقیق

مطالعه در باب اقتصاد قرآنی به‌ویژه از منظر قرآن، همیشه مورد توجه پژوهشگران و نویسندگان بوده و هست. لکن نگاه به عناصر اقتصادی در قالب گونه‌شناسی و مدل‌یابی آن و استنباط دلالت‌های تربیتی جهت تربیت اقتصادی، رویکردی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به این موضوع و پس از بررسی پیشینه پژوهش، می‌توان به تألیفات زیر که ارتباط مستقیم‌تری با موضوع تحقیق حاضر دارد، اشاره نمود:

الف) پیشینه داخلی

مهجور (۱۴۰۲) به بیان ابعاد تربیت اقتصادی قرآن از جمله قناعت و

زهد، اعتدال، میانه‌روی، اعتقاد به رزاقیت الهی و نگرش ابزاری به مال می‌پردازد. *ایروانی* (۱۴۰۱) با مقایسه یکی از زیرنظام‌های اقتصاد قرآنی، برتری اقتصادی قرآن را نسبت به محصولات اندیشه بشری اثبات می‌کند. *بوژمهرانی* (۱۴۰۱) «دشمنی»، «سلطه‌طلبی»، «ولایت‌پذیری» و «نرمش در برابر اصول و احکام اسلامی» را از جمله محدودیت‌های تعامل در بحث روابط اقتصادی با بیگانگان بر اساس قرآن می‌داند. *عباس* (۱۴۰۱) در مقاله خود، اهداف اجتماعی تربیت اقتصادی در قرآن را در بعد اعطای بینش، گرایش و رفتار متربی برمی‌شمرد، از جمله عدالت اجتماعی و نداشتن طمع به مال دیگران. *سامی و همکاران* (۱۴۰۱) در مقاله خود به تبیین رفتارهای اقتصادی در قرآن پرداخته‌اند، از جمله: توجه به فطرت، وحی و لذت‌های معنوی. *حبیبی و فتاحی‌زاده* (۱۴۰۰) بیان می‌دارند قرآن کریم به هر دو بُعد فردی و جمعی اخلاق در اقتصاد پرداخته، بیشترین مفاهیم، مربوط به راه‌های صرف مال و آثار حب مال می‌شود. *علوی و یقمانی* (۱۴۰۰) بر اساس یک الگوریتم ابتکاری، واژگان مرتبط با موضوع اقتصاد را از قرآن استخراج نموده و به بررسی درصد و سوره‌هایی که بدان‌ها اختصاص داشته، پرداخته‌اند تا اهمیت اقتصاد در قرآن را تبیین نمایند.

ب) پیشینه خارجی

در بخش مقالات خارجی که همگی در رابطه با اقتصاد قرآنی و اسلامی است: *آتومو* (Utomo, 2023) راه تثبیت نظام مالی از منظر اقتصادی اسلام را استفاده از استانداردهای ارزی طلا و نقره، لغو ربا و نظارت بر گردش پول در جامعه توسط دولت می‌داند. *کورنیا پوترا* (Kurnia Putra, 2023) بر اساس آیات قرآن به این نتیجه رسیده در مصرف اقتصادی چند شرط باید رعایت شود، از جمله مصرف کالای خوب (حلال)، صرفه‌جویی، اسراف‌نکردن، دوری از قرض و دوری از بخل. *زاکروه* (Zuchroh, 2023) بیان می‌کند اقتصاد اسلامی در مرحله جهانی شدن طنین‌انداز شده است؛

با این حال چالش‌ها و محدودیت‌هایی در اجرای مفاهیم اقتصادی اسلامی نیز یافت می‌شود؛ از جمله شکاف بین تئوری و عمل و همچنین ادغام اقتصاد اسلامی با نظام اقتصادی متعارف غالب. وهیو (Wahyu, 2022) بیان داشته است بر اساس اقتصاد اسلامی خرید و فروش لباس مستعمل اگر در موقع خرید و فروش یا قبل از تسلیم فروشنده عیب پیدا کند، مستحق خیار است؛ ولی اگر در معامله، طرفین بدانند و متقابل راضی باشند، نیازی به خیار نیست. میرآخور (Mirakhor, 2021) بیان کرده است در نظام اقتصادی اسلامی تمام ابزارهای متعارفی که معمولاً در اقتصاد مدرن موجود است، در اختیار مقامات پولی اسلامی خواهد بود، به استثنای ابزارهایی که مستلزم استفاده از بهره است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد نوشتار حاضر در بخش‌های زیر رویکرد و نگاه نوآورانه داشته است: نگاه به عناصر اقتصادی در نگاهی جامع در منبع دینی یعنی قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع تربیتی دینی؛ توجه به گونه‌شناسی عناصر اقتصادی از منظر قرآن در این بررسی و در رجوع به تمامی آیات؛ دستیابی به مدل‌یابی توصیفی گونه‌های عناصر اقتصادی از منظر قرآن و اشاره به تمامی عبارت‌های توصیفی هر گونه. در نهایت، استنباط دلالت‌های تربیتی برای تربیت اقتصادی جهت غنابخشی به روندهای تربیتی در نظام‌های آموزشی.

روش پژوهش

تحقیق حاضر با توجه به چندوجهی بودن آن، ترکیبی از روش‌های کیفی جمع‌آوری، تحلیل و کدگذاری داده‌ها را به کار گرفته است. در بخش نخست از روش پدیدارشناسی توصیفی برای رجوع به آیات قرآن کریم استفاده شده است. پدیدارشناسی، یک رویکرد پژوهش کیفی است که در پی شناسایی معنای ذاتی و تغییرناپذیر مسئله تحت بررسی می‌باشد

(Langdridge, 2007). مراحل این روش عبارت‌اند از: ۱. طرح سؤال پژوهشی بر اساس الگوی «وجود ذاتی پدیده چیست؟»؛ ۲. نمونه‌گیری هدفمند؛ ۳. جمع‌آوری داده‌ها؛ ۴. تحلیل داده‌ها (عابدی، ۱۳۸۹). البته این مراحل، سیر خطی ندارند و به صورت رفت و برگشتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. بر اساس مراحل فوق، ابتدا یک سؤال پژوهشی با این مضمون طرح شد که: عناصر اقتصادی در قرآن و توصیفات مربوط به این عناصر چیست؟ در ادامه نمونه‌گیری هدفمند که تا اشباع نظری مقولات ادامه داشته و در طرح تحقیقی حاضر سبب خوانش کل آیات قرآن کریم گردید. در مرحله سوم، جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به متن قرآن انجام گرفت. در مرحله چهارم، داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از نرم‌افزار MAXQDAY نسخه 3-12 PORO مورد تحلیل قرار گرفت. این شیوه در گذشته به صورت کاملاً سنتی و دستی انجام می‌شد؛ اما در این پژوهش راهبرد پدیدارشناسی توصیفی در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام شد.

در بخش کدگذاری باز ۱۰۶ کد اولیه به دست آمد. در این شیوه ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف اختصاص می‌یابد که به آن کدهای اولیه گفته می‌شود. آیات استخراج‌شده، همان دسته‌بندی کدهای اولیه است که با هم ارتباط دارند؛ اما این دسته‌بندی به دو صورت انجام می‌شود: در دسته اول چند کد اولیه در یک دسته قرار می‌گیرند و یک نام جدید می‌گیرند. در دسته دوم چند کد اولیه زیرمجموعه یک کد دیگر قرار می‌گیرند که آن‌ها را در بر دارند؛ بنابراین مجموعه مختلفی از کدهای در کنار هم، مقوله اصلی یا مقولات فرعی را تشکیل می‌دهند که به این بخش، کدگذاری باز گفته می‌شود. سپس کدگذاری محوری باید صورت گیرد. در واقع کد محوری نقش سازه را در تحقیقات بازی می‌کند و با توجه به نظر چارمز (Charms, 2013) کد محوری عبارت است از مجموعه‌ای از مقولات که

با یکدیگر رابطه دارند و زیرمجموعه یک نام جدید یا زیرمجموعه یک مقوله کلی‌ترند.

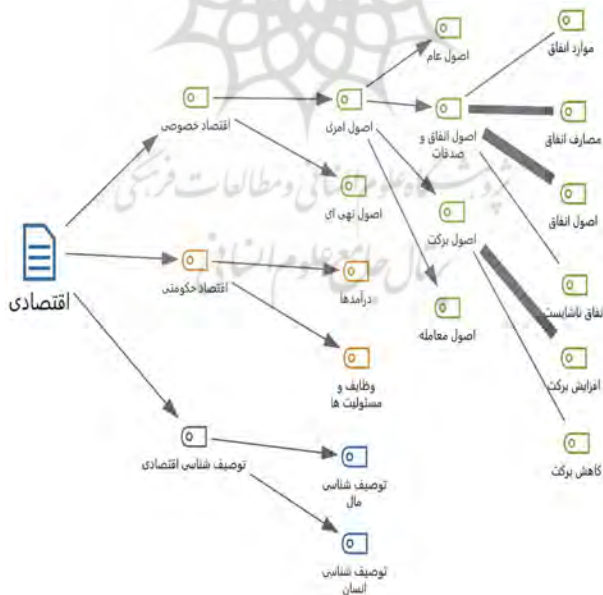
در ادامه، نرم‌افزار مذکور با یافتن پیوندهای میان مقولات به رمزگذاری محوری اقدام می‌کند و در نهایت، فرضیه‌ها در قالب همین مقوله‌ها تعیین می‌شوند که به آن، کدگذاری انتخابی می‌گویند. در واقع با رمزگذاری انتخابی، مقوله‌ها پالایش می‌شوند و با طی این فرایندها در نهایت، چارچوب نظری پدیدار می‌شود (Corbin & Strauss, 1990, p.12). در مرحله کدگذاری انتخابی، گونه‌های اصلی عناصر اقتصادی در قالب سه دسته اصلی (اقتصاد خصوصی، اقتصاد حکومتی و توصیف‌شناسی اقتصادی) به دست آمد. در مرحله آخر، مطالعه تطبیقی کدهای محوری و باز به استخراج تحلیل‌های اقتصادی و فراتحلیل‌های تربیتی برای تربیت اقتصادی منجر شد.

یافته‌های آماری و توصیفی تحقیق

در تحقیق حاضر، ۱۰۶ کد باز استخراج شده از قرآن در قالب جداول و نمودار تصویری با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا ارائه شده است. این شیوه کدگذاری و نمودارسازی، فهم مطالب و گونه‌ها را برای محققان راحت‌تر می‌کند. در ادامه داده‌های تحقیق در قالب دو جدول و یک نمودار تصویری ارائه شده است. ذکر این نکته لازم است که کدگذاری انتخابی داده‌های پژوهش در قالب اقتصاد خصوصی، اقتصاد حکومتی و توصیف‌شناسی اقتصادی از این جهت صورت گرفت که داده‌های قرآنی در رابطه با مباحث اقتصادی یا در حوزه فردی قرار داشت که به کدهای اقتصاد خصوصی مربوط می‌شد. یا در حوزه وظایف دولتی بود که در دسته اقتصاد حکومتی قرار می‌گرفت یا مسائل اقتصادی را فارغ از اشخاص و در حالت عمومی «تعریف مال» و «تعریف رابطه و کنش انسان در رابطه با مال» بیان می‌نمود که در دسته توصیف‌شناسی اقتصادی، کدگذاری شد.

جدول ۱: جدول درصدی کدهای انتخابی و محوری

رتبه	کد	تعداد	درصد
۱	درآمدها	۲	۱/۸۹
۲	کاهش برکت	۳	۲/۸۳
۳	انفاق ناشایست	۴	۳/۷۷
۴	موارد انفاق	۴	۳/۷۷
۵	وظایف و مسئولیت‌ها	۶	۵/۶۶
۶	اصول معامله	۷	۶/۶۰
۷	توصیف‌شناسی انسان	۹	۸/۴۹
۸	مصارف انفاق	۹	۸/۴۹
۹	اصول نهی‌ای	۱۰	۹/۴۳
۱۰	اصول انفاق	۱۱	۱۰/۳۸
۱۱	افزایش برکت	۱۱	۱۰/۳۸
۱۲	توصیف‌شناسی مال	۱۲	۱۱/۳۲
۱۳	اصول عام	۱۸	۱۶/۹۸

نمودار ۱: نمودار مکس مپ، نمودار تصویری مقایسه کدهای محوری

جدول ۳: نمودار تفصیلی کدهای باز

کد انتخابی	کد محوری	کد آزاد
اصول اقتصاد خصوصی	امر	<p>با مالتان در راه خدا جهاد کنید (صف: ۱۱). نیکوکاری آن است که کسانی زکات می‌پردازند (بقره: ۱۷۷). مهرشان را به طور پسندیده به آنان بدهید (نساء: ۲۵). مهریه زنان را به عنوان هدیه‌ای الهی با میل و رغبت به خودشان بدهید (نساء: ۴) و زنان مطلقه را بهره‌ای شایسته و متعارف دهید (بقره: ۲۳۶). تأمین خوراک و پوشاک مادران شیردهنده به طور شایسته و متعارف بر عهده پدر فرزند است (بقره: ۲۳۳). از نعمت‌های حلال و پاکیزه بخورید (مائده: ۸۸). در شب بیارامید و [در روز] رزق و روزی بجوید (قصص: ۷۳). خدا دادوستد را حلال و ربا را حرام گردانیده است (بقره: ۲۷۵). اگر [بدهکاران] تنگدست باشد، مهلتی دهید و بخشیدن آن برای شما بهتر است (بقره: ۲۸۰). هر چیز را به ترازوی عدل و انصاف بسنجید (رحمان: ۹). یتیمان را بیازمایید تا زمانی که به حد ازدواج برسند، پس اگر در آنان رشد لازم را یافتید، اموالشان را به خودشان بدهید و بر این کار گواه بگیرید (نساء: ۶). چون هنگام تقسیم کردن ارث، خویشاوندان و یتیمان و مستمندان حاضر شدند، چیزی از آن را به ایشان بدهید و با آنان سخنی شایسته و پسندیده گوید (نساء: ۸). هیچ کس جز به اندازه توانش تکلیف نمی‌شود (بقره: ۲۳۳).</p>
		<p>اقتصاد و معنویت: مردانی که تجارت و دادوستد آنان را از یاد خدا و برپاداشتن نماز و پرداخت زکات بازمی‌دارد (نور: ۳۷). پس رزق را نزد خدا بجوید (عنکبوت: ۱۷). آزادی اقتصادی: از آنچه به دست آورده‌اند، نصیب و بهره فراوانی دارند (بقره: ۲۰۱). مردان از آنچه به دست آورده‌اند، بهره‌ای دارند و برای زنان نیز از آنچه به دست آورده‌اند بهره‌ای است (نساء: ۳۲).</p>
	<p>موارد: از هر چیزی که روزی‌تان کرده‌ایم (منافقون: ۱۰). هر مال و مایه سودمندی (بقره: ۲۱۵). آنچه زاید [بر ضروری زندگانی] است (بقره: ۲۱۹). چهارپایان زبان‌بسته‌ای که رزقشان شده، اطعام کنید (حج: ۲۸).</p>	
توافق		<p>مصارف: باید برای پدر و مادر و نزدیکان و یتیمان و نیازمندان و در راه‌ماندگان باشد (بقره: ۲۱۵). برای سائل و محروم (ذاریات: ۱۹). مهاجران در راه خدا (نور: ۲۲). به تهی‌دستانی که اهل درخواست کردن نیستند و فقیرانی که اهل درخواست کردن هستند، بخورانید (حج: ۳۶). نیازمندانی که در راه خدا فرومانده‌اند و نمی‌توانند در زمین سفر کنند، از شدت خویشتن‌داری، فرد بی‌اطلاع، آنان را توانگر می‌پندارد. آن‌ها را از سیمایشان می‌شناسی. با اصرار (چیزی) از مردم نمی‌خواهند (بقره: ۲۷۳). کارگزاران و آنان که باید قلوبشان را به دست آورد و برای [آزادی] بردگان و پرداخت بدهی] بدهکاران و در راه خدا (توبه: ۶۰).</p>

<p>اصول: جز برای طلب خشنودی خدا انفاق نکنید (بقره: ۲۷۲). پنهان و آشکار انفاق می‌کنند (فاطر: ۲۹). اگر صدقه‌ها را آشکار کنید، این، کار خوبی است و اگر آن را پنهان دارید، برای شما بهتر است؛ و بخشی از گناهانتان را می‌زداید (بقره: ۲۷۱). شب و روز و نهان و آشکارا، انفاق می‌کنند (بقره: ۲۷۴). آنان که در گشایش و تنگ‌دستی انفاق می‌کنند (آل عمران: ۱۳۴). با خدا عهد کرده‌اند که اگر از کرم خویش به ما عطا کند، قطعاً صدقه خواهیم داد (انعام: ۷۵). در اموالشان حقی معلوم است (معارج: ۲۴). هرگز به نیکوکاری نخواهید رسید تا از آنچه دوست دارید انفاق کنید (آل عمران: ۹۲). توانگر به اندازه خویش و تنگ‌دست به اندازه خویش (بقره: ۲۳۶). بر ضعیف و بیمار و بدون وسیله لزومی بر انفاق نیست (توبه: ۹۱).</p>	
<p>انفاق ناشایست: با منت و آزار، باطل مکنید، مانند کسی که مالش را برای خودنمایی به مردم، انفاق می‌کند (بقره: ۲۶۴) گفتاری پسندیده و گذشت بهتر از صدقه‌ای است که آزاری به دنبال آن باشد (بقره: ۲۶۳). از روی میل صدقات می‌دهند (انعام: ۷۹). و جز با بی‌میلی و ناخشنودی انفاق نمی‌کنند (توبه: ۵۴). کسانی که اموالشان را برای نشان دادن به مردم انفاق می‌کنند (نسا: ۳۸).</p>	
<p>افزایش: کیست آنکه به خدا وام نیکو دهد تا آن را برایش چندین برابر بيفزاید؟ (بقره: ۲۴۵). در روز جمعه وقتی برای نماز اذان می‌گویند، به طرف ذکر خدا بشتابید و کسب‌وکار را رها کنید. این برایتان بهتر است؛ البته اگر به برکت‌هایش پی برید (جمعه: ۹). هر که از شما مطیع فرمان خدا و رسول باشد و نیکوکار شود برای او روزی بسیار نیکو مهیا سازیم (احزاب: ۳۱). پس کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، رزقی نیکو برای آن‌هاست (حج: ۵۰). هر که تقوا داشته باشد، از جایی که گمان نمی‌برد، روزی می‌دهد (طلاق: ۲-۳). اگر اهل شهرها و آبادی‌ها ایمان می‌آوردند و پرهیزکاری پیشه می‌کردند، یقیناً [درهای] برکاتی از آسمان و زمین را بر آنان می‌گشودیم (اعراف: ۹۶). مثل [صدقات] کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند دانه‌ای است که هفت خوشه برویاند (بقره: ۲۶۱) به طور کامل به شما داده خواهد شد (بقره: ۲۷۲). به شما عوض می‌بخشد (سبأ: ۳۹) آن زکاتی که می‌دهد، دارای پاداش مضاعف است (روم: ۳۹). اگر شکر نعمت به جای آرید، بر نعمت شما می‌افزایم (ابراهیم: ۷).</p>	<p>توبه</p>
<p>کاهش: بخل می‌ورزند و هر کس بخل ورزد تنها به زیان خود بخل ورزیده (محمد: ۳۸). خدا از ربا می‌کاهد (بقره: ۲۷۶). هر کس از یاد نمودن من روی بگرداند، پس به تحقیق برای او زندگی تنگی خواهد بود (طه: ۱۲۴).</p>	
<p>دادوستدی با تراضی یکدیگر از شما باشد (نساء: ۲۹). به راستی و عدالت، کیل و وزن را تمام بدهید (انعام: ۱۵۲). هنگامی که چیزی را به وزن می‌سنجید، پیمانه را تمام دهید و همه چیز را با ترازوی درست بسنجید (اسرا: ۳۵). هیچ در میزان کم‌فروشی و نادرستی مکنید (رحمان: ۹). وای بر کم‌فروشان که چون از مردم پیمانه ستانند، تمام ستانند و چون برای آنان پیمانه یا وزن کنند، به ایشان کم دهند (مطففین: ۱-۳). لزوم نوشتن معامله ولو میزان اندک و داشتن شاهد هنگام معامله (بقره: ۲۸۲). نهی عیب‌گذاشتن بر اجناس مردم (هود: ۸۵).</p>	<p>معامله</p>

	تجیه	<p>اموالتان را در میان خود به باطل و ناحق مخورید (بقره: ۱۸۸). اموالتان را به عنوان رشوه به سوی حاکمان و قاضیان سرازیر نکنید تا بخشی از اموال مردم را به گناه و معصیت بخورید (بقره: ۱۸۸). هرگز به مال یتیم نزدیک نشوید (انعام: ۱۵۲). اموال پست و بی‌ارزش [خود] را با مرغوب و با ارزش یتیمان عوض نکنید و اموالشان را با ضمیمه کردن به اموال خود نخورید (نساء: ۲). کسانی که زر و سیم را گنجینه می‌کنند و آن را در راه خدا هزینه نمی‌کنند، ایشان را از عذاب دردناک خبر ده (انعام: ۳۴). بخورید و بیاشامید و اسراف مکنید (اعراف: ۳۱ / انعام: ۱۴۱). و در خوردن زیاده‌روی مکنید (طه: ۸۱). ممنوعیت اسراف در دادن حق ذالقربی و مسکین و یتیم (اسراء: ۲۶). ممنوعیت اسراف در انفاق (فرقان: ۶۷). ممنوعیت ربا (بقره: ۲۷۵).</p>
	درآمدها	<p>از تو درباره انفال (غنائم جنگی) می‌پرسند بگو آن منحصرأً فقط برای خدا و رسول اوست (انفال: ۱). اموالشان که خدا از راه غنیمت در اختیار پیامبر گذاشت، شما مسلمانان برای به‌دست آوردنش زحمتی نکشیدید و عرقی نریختید (حشر: ۶).</p>
اصول اقتصاد حکومتی	مسئولیت‌ها و وظائف	<p>بسترسازی امنیت اقتصادی: مثل شهری را که در آن امنیت کامل حکم فرما بود و اهلیش در آسایش و اطمینان زندگی می‌کردند و از هر جانب روزی فراوان به آن‌ها می‌رسید (نحل: ۱۱۲).</p>
		<p>مبارزه با مفساد اقتصادی: تا این گونه درآمدها فقط بین ثروتمندهایتان دست‌به‌دست نشود (حشر: ۷). مرد و زن دزد به سزا کاری که انجام دادند، دستشان را ببرید (مائده: ۱۲).</p>
		<p>خزانه‌داری و توزیع اقتصادی: و برخی از آنان در [تقسیم] صدقات بر تو خرده می‌گیرند (انعام: ۵۸). مرا به خزانه‌داری مملکت منصوب دار که من در حفظ دارایی و مصارف آن دانا و بصیرم (یوسف: ۵۵).</p>
ترصیف‌شناسی اقتصادی	مال	<p>اقتصاد مقاومتی: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، محققاً بدانید که مشرکان نجس و پلیدند و اگر از فقر می‌ترسید، خدا اگر بخواهد، شما را به فضل خود بی‌نیاز خواهد کرد (توبه: ۲۸).</p>
		<p>و البته شما را به نقصان اموال بیازماییم (بقره: ۱۵۵). اموالتان فقط مایه آزمایش شمايند (تغابن: ۱۵). مسلمانان! اموالتان به جای یاد خدا سرگرم‌تان نکنند (منافقون: ۹). مال و پسران زیور زندگی دنیايند (کهف: ۴۶). مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست (کهف: ۴۶). در آن روز که مال و فرزندان سودی نمی‌بخشد (شعرا: ۸۸). شما را با اموال و فرزندان فراوان کمک کند (نوح: ۱۲ / مؤمنون: ۵۵) پیشینیان از شما قوی‌تر بودند و مال و اولادشان بیشتر بود (توبه: ۶۹). اموال و فرزندان‌تان شما را از یاد خدا غافل نکند (منافقون: ۹). اموال و فرزندان‌شان چیزی جز زیانکاری بر آن‌ها نیفزوده است (نوح: ۲۱). خدا می‌خواهد آنان را به وسیله فزونی مال، در زندگی دنیا عذاب کند (توبه: ۵۵) اموالتان را که خدا مایه قوام و برپایی [زندگی] شما گردانیده (نساء: ۵).</p>

اولاد خود را از بیم فقر نکشید، ما شما و آن‌ها را روزی می‌دهیم (انعام: ۱۵۱). شیطان شما را از تهی‌دستی بیم می‌دهد (بقره: ۲۶۸). اگر متاع نامشروع دیگری هم به آن‌ها برسد، باز به آن چنگ می‌زنند (اعراف: ۹). زندگی دنیا افزون‌طلبی در اموال و فرزندان است (حدید: ۲۰). مال را دوست دارید دوست‌داشتنی بسیار (فجر: ۲۱). گفتند اموال و اولاد ما بیشتر است (سبأ: ۳۵). تفاخر به بیشتر داشتن شما را غافل داشت (صافات: ۴۱). اگر شما مالک گنجینه‌های رحمت پروردگارم بودید، باز هم از بیم خرج کردن قطعاً امساک می‌ورزیدید و انسان همواره بخیل است (توبه: ۱۰۰). اندکی بخشید و امساک ورزید (نجم: ۳۴).

تحلیل اقتصادی کدهای باز، محوری و انتخابی

داده‌های تحقیق در بخش کدگذاری‌های سه‌گانه و بر اساس جداول و نمودار استخراج‌شده از نرم‌افزار مکس، مؤید نتایج زیر می‌باشد:

۱. بر اساس نمودار شماره ۱، گفتمان قرآنی بیش از آنکه حول محور اقتصاد دولتی و وظایف مربوط به آن باشد، حول محور اقتصاد خصوصی و ابعاد و زوایای آن است (هادوی‌نیا، ۱۳۸۲، ص ۱۳). اخلاق اقتصادی، وظایف اجتماعی در بُعد اقتصادی، اصول و اوامر اقتصادی و شرایط روابط صحیح اقتصادی، موضوعاتی است که در اقتصاد خرد و خصوصی، مورد توجه قرآن قرار گرفته و این تصور غلط را که اقتصاد یک کشور با بخش دولتی گره خورده و بار اقتصاد بر عهده دولتمردان می‌باشد، به چالش می‌کشد. می‌توان گفت دولت بیش از آنکه عامل مؤثر در اقتصاد باشد، عامل زمینه‌ساز است و گفتمان‌های مطرح‌شده در چندساله اخیر از جمله بحث «خصوصی‌سازی» و انتخاب شعار سال ۱۴۰۳ با عنوان «جهش تولید با مشارکت مردم» مؤید همین موضوع است. آیاتی که در بخش اقتصاد حکومتی آورده شده، وظایف دولت را در ایجاد بستر امنیت اقتصادی، خزانه‌داری و تقسیم بیت‌المال، اعمال مجازات‌های مربوط به تخلفات اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی در بخش خصوصی و ایجاد نظام اقتصاد مقاومتی در برابر کفار دانسته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲،

ص ۴۲۸ / مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳). تحلیل حاضر را می‌توان در قالب نمودار دایره‌ای مقایسه‌ای کدهای مربوط به اقتصاد خصوصی و اقتصاد حکومتی برگرفته از نرم‌افزار مکس مشاهده نمود:

نمودار شماره ۲ - نمودار دایره‌ای مقایسه‌ای کدهای اقتصاد خصوصی و حکومتی

به عبارتی، می‌توان نتیجه گرفت نقش اقتصاد خصوصی، بیشتر نقش تولیدی و مولد است و نقش اقتصاد دولتی بیشتر، نظارتی و مدیریتی است. علامه طباطبایی در این رابطه بیان می‌دارد که حکومت اسلامی، حکومتی است اجتماعی و دینی که از مردم تنها به این اکتفاء نمی‌کند که یکدیگر را نیازارند، بلکه مردم را به چیزی وامی‌دارد که جمیع شئون زندگی ایشان را اصلاح می‌کند و برای تمامی طبقات جامعه از امیر و مأمور، رئیس و مرئوس، خادم و مخدوم، غنی و فقیر و قوی و ضعیف نهایت سعادت را که درخور امکان است، آماده می‌کند؛ فقیر را به امداد توانگر واداشته بدین وسیله حاجت توانگر را برمی‌آورد و غنی را به انفاق و دستگیری از فقرا مأمور نموده، بدین وسیله حاجت فقرا را برمی‌آورد؛ حیثیت و مکانت اقویا را با احترام به ضعفا حفظ نموده و حیات ضعفا را با رأفت و دلسوزی اقویا و مراقبت آنان تأمین می‌نماید و چنین نظامی جز با نشر و گسترش مبرات و عمل به واجبات مالی و مستحبات آن به

۲. تبیین محتوایی و درصدی کدهای باز بر اساس جدول تفصیلی شماره ۳، نشان‌دهنده و مؤید این موضوع است که در اقتصاد اسلامی، گفتمان‌های «بخشش» و «اخلاق» راهبردهای اساسی در اقتصاد خصوصی است (وفا، بی‌تا، ص ۱۵). این گفتمان‌ها در اقتصاد غربی با ادبیات «مهارت» و «ذخیره‌سازی» در رشد اقتصادی مطرح می‌شود (ایروانی و جلائیان اکبرنیا، ۱۳۹۲، ص ۴۳). به عبارت روشن‌تر، در تفکر انسان‌محور غرب، زمانی فرد می‌تواند در اقتصاد خصوصی به درآمد بالا دست یابد که مهارت‌ها و سیاست‌های اقتصادی را بلد باشد و درگام بعدی، دریافت‌های اقتصادی را ذخیره‌سازی نماید. این گفتمان، در اقتصاد اسلامی با اولویت مفهوم «برکت» که جایگزین مفهوم «رشد» در تفکر اقتصاد غربی است، از طریق بخشش مال و رعایت اخلاق در معامله ایجاد می‌شود (رجایی، ۱۳۹۹، ص ۲۰۵). به عبارتی دیگر، در تفکر اقتصاد قرآنی، گرچه داشتن نگاه و برنامه‌ریزی اقتصادی و داشتن افق اقتصادی مطلوب می‌باشد، بیش از آنکه زیرکی اقتصادی سبب افزایش مال شود، رعایت اخلاق در روابط اقتصادی، انسان را از چالش‌ها و بزنگاه‌های تعاملات اقتصادی دور نگه می‌دارد و این طور نیست که فرد زرنگ حتی بتواند از یک انسان احمق رزقش را بگیرد (طاهرزاده، ۱۳۸۸، ص ۴۳). کدهای باز در بخش افزایش برکت مال و اخلاق معامله مؤید این موضوع است.

در جمع‌بندی مقدمات فوق باید بیان داشت که اولویت‌بندی در الگوی اقتصاد اسلامی مجموعی از عوامل را شامل می‌شود که رعایت اخلاق اقتصادی در صدر این اولویت‌ها قرار دارد. بر همین اساس علامه طباطبایی بیان می‌کند: «هدف قرآن این است که زندگی بشر را در شئون مختلفش نظام بخشد و طوری تربیتش دهد که سعادت انسان را در دنیا و آخرت تضمین نماید و چنین چیزی حاصل نمی‌شود مگر به اصلاح حال

نوع به اینکه حوائج زندگی تامین گردد و این نیز به طور کامل حاصل نمی‌شود مگر به اصلاح جهات مالی و تعدیل ثروت‌ها و به کارانداختن اندوخته‌ها و راه حصول این مقصود، انفاق افراد می‌باشد؛ چون مؤمنان همه برادر یکدیگرند» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۵۸۸-۵۸۷). به عبارتی مسائل اقتصادی در بعد اهداف دارای گزاره‌های اخلاقی است که همان تأمین سعادت نوع بشر بوده و اهداف اقتصادی مذکور از طریق ابزار و روش‌های اخلاقی در اقتصاد مانند انفاق تأمین می‌گردد. هرچه هست، اقتصاد قرآنی تماماً با اخلاق درهم‌تنیده بوده و جدایی‌ناپذیر است.

۳. با توجه به مقدمه شماره دو و با نگاه کلی به محتوای اقتصاد اسلامی در جداول و نمودار تصویری، مشخص می‌شود بر خلاف آنچه در ظاهر امر می‌نماید، در تفکر قرآنی، اقتصاد و مؤلفه‌های آن، بیش از آنکه موضوعی مادی و مرتبط با پول و دارایی باشد، موضوعی معنوی و مرتبط با رزق و عالم معناست (همان، ج ۱۶، ص ۷۹). تعبیری که دعوت به موضوع طلب رزق از خداوند دارد و عبودیت را عامل برکت می‌داند و بخل و فراموشی خداوند را سبب زندگی پرمشقت و تنگنا برمی‌شمرد، همگی پرده از رویکردی متفاوت به اقتصاد باز می‌کند (همان، ج ۸، ص ۱۹۶/ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۶۹۹). گرچه در آیات قرآن اشاره به تلاش برای روزی شده است، اقتصادی که در قرآن ذیل توحید، مطرح شده است، بیش از آنکه با حساب و کتاب زمینی گره‌خورده باشد، با معادلات غیرمادی و معنوی پیوند دارد. در واقع، خداوند تأمین رزق انسان را بر عهده گرفته، آبادانی قیامت را بر عهده انسان گذاشته است (طاهرزاده، ۱۳۸۵، ص ۳۷). علامه طباطبایی در همین رابطه بیان می‌دارد که «رزق به طور حقیقت جز به خدا منسوب نمی‌شود و هر جا به غیر او نسبتش دهند، از قبیل نسبت عمل خدا به غیر خدا دادن است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۱۶)؛ یا روایتی از پیامبر (ص) آمده است: «هیچ انسانی نمی‌میرد مگر وقتی که

رزقش را تا حد کمال خورده و دیگر نزد خدا رزقی نداشته باشد. پس از خدا بترسید و در راه به دست آوردن رزق منحرف نشوید؛ راه صواب را به دست گیرید و دیررسیدن بهره‌ای از رزق، شما را به نافرمانی خدا واندارد؛ برای اینکه خدای تعالی رزق حلال را بین خلقش تقسیم کرده و آن را به طور حرام تقسیم ننموده و خلاصه آنچه را خدا تقسیم کرده، رزق حلال است نه حرام؛ پس هر کس از خدا پروا کند و خویشتن‌داری ننماید، رزقش از راه حلال خواهد رسید و هر کس پرده حرمت خدا را پاره نموده و رزقش را از غیر راه حلال بگیرد، رزق حلالش را به عنوان قصاص از او خواهند گرفت، در نتیجه همان مقداری را که باید از حلال می‌خورد، از حرام خورده و نه بیشتر، با این تفاوت که حساب آن را باید پس بدهد» (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۵، ص ۸۰).

۴. با توجه به مقدمات شماره دو و سه و نگاهی به اصول عام و مصارف و مسئولیت‌های اقتصادی، رویکردی دیگر در «اقتصاد اجتماعی» از نگاه قرآن مشخص می‌شود که امروزه به واسطه سیطره فرهنگ غرب در ابعاد هویت زندگی انسان از جمله بُعد اقتصادی، این رویکرد نه تنها مغفول مانده، بلکه به آن، نگاه منفی می‌شود: رویکرد «تلاش اقتصادی برای جامعه» که جایگزین آن، رویکرد «تلاش اقتصادی برای منفعت شخصی» شده است (رجایی، ۱۳۹۹، ص ۲۰۴). در اقتصاد اسلامی بیش از آنکه منافع فرد یا افراد مطرح باشد، منفعت جمعی و تلاش برای آن مطرح می‌باشد. در همین نگاه است که از افراد دعوت می‌شود با تلاش اقتصادی خود ابتدا نیازشان را برطرف کنند و بقیه مال را برای اجتماع و جهاد در راه خدا و انجام مسئولیت‌های اقتصادی خود در قبال اجتماع صرف نمایند. بی‌جهت نیست که موضوع انفاق و ابعاد آن، بیشترین محتوایی است که در اقتصاد قرآنی مطرح شده و مورد تأکید قرار گرفته است. از همین رو علامه طباطبایی در ذیل باب انفاق در راستای منافع جامعه بیان

می‌دارد: «انفاق در راه خدا عبارت است از آن انفاقی که قوام دین بر آن است؛ به طوری که اگر در آن مورد انفاق نشود، بر اساس دین لطمه وارد می‌آید، مانند انفاق در جهاد و در جمیع مصالح دینی که حفظش واجب است و همچنین آن شئون اجتماعی مسلمین که با زمین ماندنش شیرازه اجتماع از هم گسیخته می‌گردد و نیز حقوق مالی واجبی که دین آن را به منظور تحکیم اساس اجتماع تشریح کرده، پس اگر کسی با وجود احتیاج اجتماع به هزینه، درباره حوایج ضروری‌اش سرمایه و نقدینه را احتکار و حبس کند، او نیز از کسانی است که در راه خدا انفاق نکرده و باید منتظر عذابی دردناک باشد؛ چون او خود را بر خدایش مقدم داشته و احتیاج موهوم و احتمالی خود و فرزندانش را بر احتیاج قطعی و ضروری اجتماع دینی برتری داده است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۳۳۳).

فراتحلیل تربیتی اقتصاد قرآنی

۱. اصل اولویت اخلاق اقتصادی نه اقتصاد اخلاقی: این اصل، اشاره به این موضوع دارد که تربیت‌یافته مکتب اقتصاد قرآنی با نگاه اخلاقی به موضوع اقتصاد نگاه می‌کند نه با نگاه اقتصادی به موضوع اخلاق. تفاوت این دو دیدگاه در آن است که در اقتصاد اخلاقی، گزاره‌های اخلاقی تا جایی اعتبار دارد که منفعت شخصی را تحت الشعاع قرار ندهد. در مقابل، در اخلاق اقتصادی، اقتصاد و سود و زیان آن در دایره اخلاق تعریف می‌شود و بالاترین سودها فارغ از رعایت موازین اخلاقی، نه تنها منفعت اخروی ندارد، بلکه امور دنیوی فرد را نیز به‌درستی اداره نمی‌کند. توضیح آنکه فرد تربیت‌یافته مکتب اقتصاد اسلامی با نگاه به ابعاد اقتصاد خصوصی در قرآن، به بایدها و نبایدهای اقتصادی آشنا می‌شود و وظایف خود را در همه زمینه‌های فردی، خانوادگی، اجتماعی و اقتصادی درک و فهم می‌نماید. اینکه در رفتارهای اقتصادی، ربا، رشوه، اسراف،

خوردن مال یتیم، ذخیره‌سازی و حرام‌خواری مورد نهی واقع شده و به ارث، مهر و نفقه، زکات، جهاد، انفاق و صدقه، آزادی اقتصادی، عدالت اقتصادی، تکلیف به قدر امکان، لزوم کسب و رزق حلال، لزوم تلاش برای کسب و دادن مال یتیم توصیه و سفارش شده است. اینکه در اقتصاد اسلامی وقتی سخن از شرایط معامله به میان می‌آید، علاوه بر اینکه به مهارت اقتصادی از جمله داشتن شاهد و نوشتن معامله توصیه می‌شود، به ابعاد اخلاقی معامله یعنی وجود رضایت طرفین، صداقت در معامله، عدالت در روابط اقتصادی و نهی کم‌فروشی تأکید می‌شود. بر همین اساس تربیت‌یافته مکتب اقتصاد اسلامی می‌داند اگر این موارد را رعایت کند، مالی پربرکت نصیب او خواهد شد و اگر معادلات معنوی حاکم بر اقتصاد توحیدی را نداند یا از آن استنکاف نماید، همواره درگیر تلاش بی‌ثمر یا ثمره‌ای بی‌برکت خواهد بود. بر همین اساس و در نگاه به رابطه تنگاتنگ اخلاق و اقتصاد، علامه طباطبایی بیان می‌دارد که «مهم‌ترین چیزی که جامعه انسانی را بر اساس خود پایدار می‌دارد، اقتصادیات جامعه است که خدا آن را مایه قوام اجتماعی قرار داده است و اگر انواع گناهان و جرائم و جنایات و تعدیات و مظالم را دقیقاً آمارگیری کنیم و به جست‌وجوی علت آن پردازیم، خواهیم دید که علت بروز تمامی آنها یکی از دو چیز است: یا فقر مفرطی است که انسان را به اختلاس اموال مردم از راه سرقت، راهزنی، آدم‌کشی، گران‌فروشی، کم‌فروشی، غصب و سایر تعدیات و اضرار می‌کند و یا ثروت بی‌حساب است که انسان را به اسراف و ول‌خرجی در خوردن، نوشیدن، پوشیدن، تهیه سکنی و همسر و بی‌بند و باری در شهوات، هتک حرمت‌ها، شکستن قرق‌ها و تجاوز در جان، مال و ناموس دیگران وامی‌دار» (همان، ص ۳۳۰).

۲. اصل اولویت منفعت جمع‌گرا نه منفعت شخص‌گرا: تربیت‌یافته مکتب اقتصاد قرآنی، با نگاه به ابعاد اقتصاد خصوصی و حکومتی درمی‌یابد بیش

از آنکه در رفاه اقتصادی خود، نگاه طلبکارانه از دولت و شرایط جامعه داشته باشد، باید خود و عملکردش را مورد سؤال قرار دهد؛ معادلاتی که بر نیت و رفتار و نوع نگاه او حاکم است. در مرتبه بعد با نگاه به درآمدها و مسئولیت‌های دولتی، درمی‌یابد که دولتمردان برای انجام مسئولیت‌های اقتصادی خود نیازمند درآمد و دریافتی بوده و بر اساس اقتضائات زمانه حاضر، تعریف مالیات جزئی از روندهای لازم هر جامعه می‌باشد؛ لذا نگاه به این موضوع را از دریچه تکلیف و عبودیت می‌داند و به دنبال راه‌های فرار مالیاتی یا هر موضوع دیگری که «رویکرد منفعت شخصی» را بر «منفعت جمعی» ترجیح دهد، نمی‌گردد. همچنین بر اساس این نگاه، معادلاتی که در آن، منفعت شخصی سبب ضرر جمعی اقتصادی شود، مذموم بوده و در حیطه معادلات اقتصادی، قابلیت تعریف ندارد؛ مانند سودی که از احتکار یا هر نوع فعالیت اقتصادی مشابه، عاید فرد می‌شود. پس «شکی نیست که قوام اجتماعی که بشر به حسب طبع اولی خود تشکیل داده بر مبادله مال و عمل پایدار است و قطعاً اگر چنین مبادله‌ای در کار نمی‌بود، مجتمع انسان حتی یک چشم برهم‌زدن قوام نمی‌یافت» (همان، ص ۳۴۸) و از همین جهت و در راستای رویکرد اولویت منفعت جمع‌گرا بر منفعت شخص‌گرا، رسول خدا (ص) فرمود: هر صاحب دینه‌ای که حق آن دینه را نداده باشد، روز قیامت او را می‌آورند و پیشانی و شقیقه‌اش را داغ می‌کنند و به او گفته می‌شود این همان گنجی است که از دادن حقش به دیگران بخل ورزیدی» (سیوطی، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۵۲).

۳. اصل نگاه اقتصاد ابزارمدار نه نگاه اقتصاد هدف‌مدار: تربیت‌یافته مکتب اقتصادی، در بعد بینشی و با نگاه به توصیف‌شناسی اقتصادی قرآن در مورد مال و صفات انسان، نگاهی صحیح و متعالی به موضوع مال و دارای دارد. نگاه او به ثروت، نگاهی ابزاری است که می‌داند همچون تمامی ابزارهای مادی، می‌تواند تعالی‌بخش یا سقوط‌آفرین باشد؛ ثروتی

که از یک طرف یاری کننده در دنیا و زیور و زینت و قدرت و قوام دهنده تعریف شده و از طرف دیگر، وسیله آزمایش، سرگرم کننده، غافل کننده و عذاب کننده برای صاحبانش است. بر اساس همین بینش فرد تربیت یافته مکتب اقتصاد قرآنی تمام تلاش خود را می کند تا از صفات بخل، حرص و فزون خواهی، فخر فروش و مال دوستی که در کمین انسان تربیت نیافته است، پرهیز نماید. در ارتباط با این نگاه، امام صادق (ع) ر پاسخ به صحابه خود که به ایشان فرمودند نباید به زیورهای دنیا آلوده شوند، بیان داشتند: «ای سفیان! رسول گرامی اسلام در زمانی زندگی می کرد که عموم مردم از نظر اقتصادی در مضیقه بودند و پیامبر (ص) خود را با آنان در زندگی ساده و فقیرانه هماهنگ می کرد؛ اما اگر روزگاری وضع معیشتی مردم بهتر شد، اهل ایمان و نیکان و خوبان روزگار به بهره گیری از آن سزاوارترند نه انسان های فاجر و منافق و کافر. به خدا سوگند! در عین حالی که وضع معیشتی خوبی دارم و از نعمت ها و موهبت های خداوند متعال کمال بهره را می برم، اما از روزی که خود را شناخته ام، شب و روزی بر من نمی گذرد مگر آنکه حقوق مالی خود را طبق فرمان خداوند متعال که بر من واجب کرده است، ادا می کنم و به مصرف مناسب می رسانم» (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۵، ص ۹۲).

۴. اصل نگاه اقتصاد توحیدی نه نگاه اقتصاد مادی: در نهایت، تربیت یافتگان مکتب اقتصاد قرآنی، دارای نگاهی توحیدی در معادلات مادی و اقتصادی می باشند. بر اساس بینش توحیدی، مردم در سخت ترین شرایط اقتصادی دچار یأس نمی شوند و در بهترین شرایط اقتصادی، از یاد خدا و اطاعت و عبودیت او غافل نمی گردند؛ زیرا مؤثر حقیقی را خداوند متعال می دانند. در زمان رکود یا بحران، چشم امید به رحمت و اسعه او و گشایش در امور دارند و در هنگام رونق، احساس بی نیازی نکرده، طغیان نمی کنند؛ چرا که اگر او نخواهد، فراوانی و برکت دوام نخواهد یافت. در بینش توحیدی مال

و ثروت عامل قدرت و تعالی جامعه و افراد است و فقر عامل بی‌دینی و ضعف؛ اما این موضوع سبب نمی‌شود برای تصاحب مال و داشتن ثروت، اخلاق را زیر پا گذاشت و صرفاً خود و عوامل مادی را مؤثر در رشد اقتصادی دانست. در بینش توحیدی تلاش، گام نخست در تعالی اقتصادی است؛ اما داشتن بینش، نگرش و کنش درست اقتصادی علت تامه و شرط لازم برکت و رشد اقتصادی می‌باشد. آری «قدرت مدیریت اقتصادی تحت دستورات دین به انسان تعادل توحیدی می‌بخشد؛ یعنی نه داشتن بی‌پروایی در خرج کردن و نه بخل داشتن. باید تعالی معنوی در کنار رفاه اقتصادی توأمان فراهم شود؛ اما توسعه به معنای غربی آن تنها حرص ثروت‌اندوزی است. باید بدانیم عقل را به انسان برای چاره‌جویی در رزق نداده‌اند، بلکه برای کسب معارف و معنویت داده‌اند. به عبارتی ما نیامده‌ایم که پول دریاوریم، بلکه آمده‌ایم بندگی کنیم و هرچه بیشتر بندگی کنیم، رزق ما بهتر تأمین می‌شود» (طاهرزاده، ۱۳۸۵، ص ۴۳).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال اول تحقیق یعنی گونه‌ها و دسته‌بندی‌های اقتصادی در آیات قرآن چیست؟ بیانگر آن است که کدگذاری داده‌ها در بخش کدهای انتخابی و محوری شامل سه گونه کد اصلی اقتصاد خصوصی، اقتصاد دولتی و توصیف‌شناسی اقتصادی می‌باشد. اصول امری و نهی در گونه اقتصاد خصوصی، درآمدها و مسئولیت‌ها در بخش گونه اقتصاد دولتی و توصیف‌شناسی مال و انسان در بخش گونه توصیف‌شناسی اقتصادی مورد تأکید آیات قرآن می‌باشد. در نهایت، اصول عام، اصول انفاق و صدقات، اصل برکت و اصول معامله در بخش اصول امری گونه اقتصاد خصوصی، تفکیک و دسته‌بندی شده‌اند.

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال دوم تحقیق یعنی آیا برای هر گونه اقتصاد قرآنی،

توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و مدل نهایی در هر بخش به چه شکل است، بیانگر آن است که در گونه‌های مختلف مطرح شده موارد زیر در بخش کدهای بازشناسایی و توصیف شده‌اند: اصول امری (ارث/ مهر و نفقه/ زکات/ جهاد با مال/ آزادی اقتصادی/ عدالت اقتصادی/ تکلیف به قدر امکان/ لزوم کسب و رزق حلال/ لزوم تلاش برای کسب/ دادن مال یتیم/ اقتصاد و معنویت)؛ اصل انفاق و صدقات (موارد انفاق/ مصارف انفاق/ اصول انفاق/ انفاق ناشایست)؛ شرایط معامله (رضایت طرفین/ صداقت/ عدالت/ نهی کم‌فروشی/ داشتن سند و شاهد در معاملات)؛ اصل برکت: افزایش (انفاق/ زکات/ جهاد/ قرض/ شکر نعمت/ عبودیت و تقوا)؛ اصل برکت: کاهش (بخل/ ربا/ فراموشی خدا)؛ درآمد حکومتی (انفال و غنائم)؛ وظایف اقتصادی حکومتی (مبارزه با مفسد اقتصادی/ خزانه‌داری و تقسیم بیت‌المال/ حفظ امنیت جهت فعالیت اقتصادی/ اقتصاد مقاومتی)؛ توصیف‌شناسی مال (یاری‌کننده در دنیا/ زیور و زینت/ قدرت و قوام‌دهنده/ وسیله آزمایش/ سرگرم‌کننده/ غافل‌کننده/ عذاب‌کننده)؛ توصیف‌شناسی اقتصادی انسان (بیمناک از فقر/ بخیل/ حریص و فزون‌خواه/ فخر فروش/ مال دوست).

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال سوم تحقیق یعنی دلالت‌های تربیتی مستخرج از تبیین اقتصاد قرآنی برای تربیت اقتصادی چیست، بیانگر چهار تبیین در بخش تحلیل اقتصادی و چهار تبیین در بخش فراتحلیل تربیتی است. اولویت «اقتصاد خصوصی» نسبت به «اقتصاد دولتی»، اولویت «بخشش» و «اخلاق» نسبت به «مهارت» و «ذخیره‌سازی»، اولویت «معنویت» و امور «غیرمادی» در رشد و برکت اقتصادی نسبت به «ماده» و امور «دنیوی» و در نهایت اولویت «اقتصاد اجتماعی» بر «منفعت اقتصادی شخصی» در بخش تبیین تحلیل اقتصادی مورد توجه می‌باشد. همچنین تربیت یافته مکتب تربیتی اقتصاد قرآنی دارای نگرش، بینش و کنش مناسب در ابعاد اقتصادی است. چنین شخصی وظایف خود را در بخش اقتصاد خصوصی می‌داند و بدان‌ها عامل است. حیطة وظایف و مسئولیت‌های اقتصادی دولت را

می‌داند و به همان میزان از دولتمردان توقع و انتظار دارد و به وظایف خود در مورد اقتصاد دولتی عامل می‌باشد. همچنین منفعت اقتصاد شخصی خود را بر منافع اقتصادی جمعی و اجتماعی ترجیح نمی‌دهد و در نهایت نگاه به اقتصاد و رزق را در بینش توحیدی، تعبیر و تفسیر می‌نماید و رزاق اصلی را خداوند دانسته، به مال و ثروت نگرشی ابزاری و توحیدی دارد.

منابع و مآخذ

- آیزن، امین، حافظی، شهرام، و غلامی، عبدالحالق (۱۴۰۱). طراحی و اعتبارسنجی الگوی مرشدیت سازمانی در سیستم آموزش عالی. *انجمن علوم مدیریت ایران*، ۱۷ (۶۶)، ۹۵-۱۲۲.
- امامی، محمد (۱۳۹۵). نگاهی قرآنی به نقش الگو در تربیت اقتصادی فرزندان. *آموزه‌های قرآنی*، ۲۳.
- ایروانی، جواد (۱۴۰۱). چیستی و قلمرو نظام اقتصادی قرآن. *مشکوه*، ۴۱ (۱۵۶)، ۳۰-۵۲.
- ایروانی، جواد، و جلائیان اکبرنیا، علی (۱۳۹۲). سبک زندگی اقتصادی در جامعه قرآنی و جامعه غربی. *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، ۱۹ (۹۷)، ۴۱-۶۸.
- بوژمهرانی، حسن، و همکاران (۱۴۰۱). محدوده چالش و تعامل با بیگانگان در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی. *آموزه‌های قرآنی*، ۱۹ (۳۵)، ۱۳۵-۱۵۸.
- جی لیارد، پی. ار (۱۳۹۲). *تئوری اقتصاد خرد*. تهران: نشر نی.
- حبیبی، فاطمه، و فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۴۰۰). اخلاق اقتصادی از نگاه قرآن کریم با رویکرد تحلیل محتوا. *مطالعات تفسیری*، ۱۲ (۴۶)، ۵۹-۸۰.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۳۷۴). *مفردات الفاظ قرآن*. دمشق: دار القلم.
- رجایی، سیدمحمدکاظم (۱۳۹۹). الگوی توزیع درآمد و ثروت از منظر تفسیر قرآن. *مطالعات تفسیری*، ۱۱ (۴۲)، ۲۰۱-۲۲۴.
- سامی، ابوالفضل و همکاران (۱۴۰۱). رفتار اقتصادی در قرآن. *مطالعات قرآنی*، ۱۳ (۵۱)، ۶۸-۴۷.
- سیوطی، عبدالرحمن ابن ابی‌بکر (۱۴۱۴ق). *تفسیر الدر المنثور فی التفسیر المأثور*. ج ۲، بیروت: دار الفکر.
- طاهرزاده، اصغر (۱۳۸۵). جایگاه رزق انسان در هستی. *اصفهان: لب المیزان*.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ج ۲ و ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- عابدی، حیدرعلی (۱۳۸۹). کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی. *راهبرد*، ۱۹ (۵۴)، ۲۵۴-۲۰۷.

- عباس، غلام، و صاعدرازی، محمد (۱۴۰۱). اهداف اجتماعی تربیت اقتصادی در قرآن. قرآن و علم، ۱۶ (۳۱): ۱۹۶-۲۱۵.
- علوی، زینب، و بمقانی محمدرضا (۱۴۰۰). بررسی اهمیت اقتصاد در قرآن کریم با استفاده از یک الگوریتم ابتکاری. کنفرانس ملی علوم و مهندسی کامپیوتر و فناوری اطلاعات.
- قبادی، آیت، و همکاران (۱۳۹۸). تبیین مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در سیره علوی. آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۵ (۱)، ۶۱-۷۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۳). اصول کافی. ج ۵، قم: دار الثقلین.
- لطیفی، میثم (۱۳۹۷). روش‌شناسی گونه‌شناسی: رهنمونی بر نظریه‌پردازی در دانش مدیریت. مطالعات مدیریت دولتی ایران، ۱ (۲)، ۲۵-۵۲.
- مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران (۱۳۷۴ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مهجور، حمید (۱۴۰۲). تربیت اقتصادی در نظام معیار اسلامی از منظر قرآن کریم. قرآن و علوم اجتماعی، ۲ (۴)، ۵۶-۸۰.
- وفا، جعفر (بی‌تا). ثروت از دیدگاه قرآن. قم: مرکز تحقیقات سپاه.
- هادوی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۸۲). مبانی نظری ساختار مالکیت از دیدگاه قرآن. اقتصاد اسلامی، ۳ (۱۲)، ۱۳-۳۵.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ, US: Prentice-Hall, Inc.
- Corbin, J.& Strauss, A. (1990). *Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria* *Qualitative Sociology*, 13 (1), 3-21.
- Langdrige, D. (2007). *Phenomenological psychology: Theory, research and method*. London: Person Education Limited.
- Utomo, Y. Hanafi, S. Juliana, J. & Anggrisono, A. (2023). Financial System Stabilization in Islamic Economics Perspective. *Islamic Research*, 6(1), 63-68.
- Mirakhor, A, Khan. M(2021). Monetary Management in an Islamic Economy. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 6 (1).
- Kurnia Putra, N. Amrin, A. Abu Zinah, M. M. Masuwd, M. & Subhan, S. (2023). Consumption from an Islamic Economic Perspective: Study of Quranic Verses on Consumption. *Demak Universal Journal of Islam and Sharia*, 1 (01), 37-45.
- Zuchroh, I. (2023). Resonance of Islamic Economics on the Stage of Globalization. *Oikonomia: Journal of Management Economics and Accounting*, 1 (1), 24-29.
- Wahyu Ziaulhaq. (2022). Buying and Selling Used Clothing: An Islamic Economy Law Perspective. *Journal of Nusantara Economy*, 1 (1), 29-37.